

УДК 94(477.54)"1941/1943"

Н.О. Свинаренко, Л.Е. Добрунова

канд. істор. н., доцент ХНЕУ ім. С.Кузнеця, nsvinarenko2@gmail.com

канд. істор. н., доцент ХНЕУ ім. С.Кузнеця, dobrunova.l@rambler.ru

**Евакуація провідних закладів вищої освіти, науки та культури
Харкова у роки Великої Вітчизняної війни: проблеми сучасної
вітчизняної історіографії**

Проаналізовано сучасну вітчизняну наукову літературу, де розглядається проблема евакуації провідних закладів вищої освіти, науки та культури Харкова з 1941 р. до звільнення вказаної території від гітлерівців. Виявлено причини, котрі не сприяли ширшому та детальнішому висвітленню проблеми евакуації наукових та культурних цінностей з Харкова у сучасній вітчизняній історіографії. Звернено увагу на недостатній рівень та обсяг висвітлення даної проблеми у сучасній вітчизняній історіографії та її одноманітний виклад. В підручниках, навчальних посібниках, курсах лекцій, різній навчально-методичній літературі інформація про евакуацію з Харкова у 1941 р. персоналу, майна, документацію наукових, освітніх, культурних закладів практично відсутня.

Ключові слова: евакуація, професорсько-викладацькі кадри, студенти, сучасна вітчизняна історіографія, гітлерівська окупація.

Н.А. Свинаренко, Л.Э. Добрунова

канд. истор. н., доцент ХНЭУ им. С.Кузнеця

канд. истор. н., доцент ХНЭУ им. С.Кузнеця

**Эвакуация ведущих учреждений высшего образования, науки и
культуры Харькова в годы Великой Отечественной войны: проблемы
современной отечественной историографии**

Проанализировано современную отечественную научную литературу, в которой рассматриваются проблемы эвакуации ведущих учреждений

высшего образования, науки и культуры Харькова с 1941 г. и до освобождения указанной территории от гитлеровцев. Выявлено причины, которые не содействовали более широкому и детальному освещению проблемы эвакуации научных и культурных ценностей из Харькова в современной отечественной историографии. Обращено внимание на недостаточный уровень и объем освещения данной проблемы в современной отечественной историографии и ее однообразное изложение. В учебниках, учебных пособиях, курсах лекций, разной учебно-методической литературе информации об эвакуации из Харькова в 1941 г. персонала, имущества, документации научных, образовательных, культурных учреждений практически отсутствует.

Ключевые слова: эвакуация, профессорско-преподавательские кадры, студенты, современная отечественная историография, гитлеровская оккупация.

N. O. Svyarenko, L. E. Dobrunova

Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, S. Kuznets KhNUE

Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, S. Kuznets KhNUE

Evacuation of the prominent institutions of higher education, science and culture of Kharkiv in the Great Patriotic war: problems of the modern native historiography

The modern native scientific literature where the problem of evacuation of the prominent institutions of higher education, science and culture of Kharkiv from 1941 to liberation of the territory from the Hitlerites is considered. The work given has goal to illuminate the information on being in evacuation of the outstanding institutions of higher education, sciences and culture of Kharkiv during the Great Patriotic war, finding poorly studied aspects of the problem.

The causes which did not favour wider and more detailed illumination of the problem of evacuation of scientific and cultural values from Kharkiv in the modern historiography are found. In textbooks, manuals, courses of lecture, different of

scientific and methodical literature on the evacuation of personal, property, documentation of scientific, educational, cultural institutions from Kharkiv in 1941 is virtually absent. In textbooks, manuals, courses of lecture, different of scientific and methodical literature on the evacuation of personal, property, documentation of scientific, educational, cultural institutions from Kharkiv in 1941 is virtually absent.

Keywords: *evacuation, professor and teacher cadres, students, modern native historiography, the Hitlerite occupation.*

Як відомо, крім матеріальних цінностей стратегічно важливих підприємств у Харкові на початок 1941 р. були також цінності духовні, представлені матеріалами музеїв, картинних галерей, майном вищих навчальних закладів, що постраждали у роки Другої світової війни.

Метою даної роботи є висвітлення інформації в сучасній вітчизняній історичній літературі про перебування в евакуації провідних закладів вищої освіти, науки та культури Харкова у роки Великої Вітчизняної війни, виявлення малодосліджених аспектів проблеми.

Дана проблема поки що не знайшла ґрунтовного дослідження у сучасній історичній літературі. Причини цьому є різні. Зокрема, в економіці СРСР головні позиції займали галузі, що працювали на обороноздатність держави, а сфери освіти, науки, культури були поза провідними позиціями. У короткі часові рамки здійснити евакуаційні заходи було досить складно, пріоритети, звичайно ж, належали підприємствам машинобудівної галузі. А рятувати картини, старовинні книги, гербарії, лабораторні зразки хімічних елементів, обладнання інститутів, реферати, курсові та дипломні роботи студентів харківські керівники евакуаційних заходів не поспішали. Хоч закладів вищої освіти та науково-дослідних інститутів у Харкові було багато, та часу бракувало, тому фактично перед гітлерівською окупацією вивезено було мізерну кількість кваліфікованих кадрів, документації, необхідного цінного

обладнання. Переважна ж більшість людських ресурсів, важливого обладнання, зразків металів (в тому числі і дорогоцінних), картин, посуду, килимів та ін. дісталися на розграбування гітлерівським окупантам та місцевому населенню, яке голодувало та мало якось виживати у тих надскладних умовах. Зрозуміло, що вказана інформація не сприяла патріотичним настроям радянських людей, а значить – замовчувалася. У радянській науковій історичній літературі ця тема якщо і згадувалася, то побіжно. Дана тема у певних аспектах знайшла відображення в публікаціях А. В. Скоробогатова [1], М.З. Бердута [2], М. Зозулі [3], Б.П. Зайцева [4], Ю.Й. Журавського[5] та ін.

Інформація проблематики носить фрагментарний характер. У основі публікації лежить уже відома інформація з вищезгаданих робіт, збірок документів.

Про загальну кількість наукових та вищих навчальних закладах йдеться у роботі А.В. Скоробогатова, де автор називає евакуйовані з Харкова 24 науково-дослідних інститути та 25 вишів [1,с.218]. У розділі 6 «Простий харків'янин в умовах війни» харківський історик А.В. Скоробогатов наводить досить красномовний приклад недоліків евакуації, коли навіть тодішній відповідальний за евакуацію Харківського університету, депутат міської ради, проректор з навчальної частини Д.А. Корнієнко не міг отримати евакуаційних листів для дружини (єврейки за національністю) та старшої доньки, та боючись нацистського терору, у перший день гітлерівської окупації змушений був родиною йти пішки у приміську зону, де знайшов тоді прихисток [1,с.218]. Зрозуміло, що пересічні працівники вишів та наукових закладів мали мізерну надію на відїзд з Харкова і мали розраховувати тільки на власні сили.

Харківські історики М.З. Бердута та С.Ю. Іванов досліджували історію Харківського університету у 1941-1950-тих рр. Характеризуючи умови роботи та проживання М.З. Бердута, С.Ю. Іванов вказують, що уже в перші дні

після прибуття до Кзил-Орди наприкінці жовтня 1941 р. деякі викладачі Харківського університету були направлені на роботу в міські середні і неповні середні школи, в місцевий педагогічний інститут; у край гострою була житлова проблема як для викладачів, так і для студентів, частина студентів була розселена в приміських колгоспах і радгоспах, де тимчасово залучалася до сільськогосподарських робіт [2, с.82].

Про інший престижний виш Харкова та героїчну діяльність її наукових кадрів у роки гітлерівської окупації йдеться у іншій роботі М. Зозулі [3]. Як відомо, навесні 1930 р. Харківський політех було поділено на інститути – механіко-машинобудівний (ХММІ), хіміко-технологічний (ХХТІ) та електро-технічний (ХЕТІ). На початку війни ХЕТІ тимчасово припинив своє існування [3,с.10]. Описуючи трудові досягнення, М. Зозуля вказує, що за проектами харківських учених виготовляли приціли для 50-мм мінометів радянських воїнів. Доцент С.М. Хмара розробив передову технологію штамповки снарядів та мін; доценти О.П. Сукачов та Ф.І. Анохін розробляли та впроваджували стартери та електрообладнання для танків [3, с.12]. М.Зозуля високо оцінює внесок харківських політехніків у пришвидшення перемоги над гітлерівцями. Автор додає, що у ХХТІ, евакуйований до м. Чирчик (Узбецької РСР) професори В.І. Атрощенко і К.О. Белов у перші дні війни розробили процес приготування хімічних запальників для протитанкових пляшок і запалювальних ампул [3, с.12].

Безперечно, порівняно з іншими навчальними та науковими закладами у Харкові, найбільше наукових робіт присвячено висвітленню історії харківського університету [2; 4; 5]. На відміну від інших дослідників, які описують одні і ті ж відомості про трудові будні цього закладу, трапляються в історіографії і видання, де містяться і характеристики маловідомих фактів. Зокрема, одна з робіт нам повідомляє про два залізничні вагони, які в грудні 1941 р. перевозили майно та спеціальне лабораторне обладнання харківського університету, що

загинули під Сталінградом через авіаудари [4,с.55].

Про долю Харківського університету є відомості в одній з наукових робіт харківських істориків [5,с.332]. Там переважно йде мова про роботу евакуйованих факультетів та про складні щоденні будні студентів та викладачів.

Відомості про евакуйовані харківські заклади культури є в інших роботах [6]. Відомо, що спочатку у Красноярську, згодом у Читі, Алма-Аті працював Харківський театр опери і балету, у м. Фергана (Узбецької РСР) – Український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка, у Хабаровську – Російський драматичний театр. Відомо, що тільки фронтова бригада театру ім. Т.Г. Шевченка дала 80 концертів для воїнів Воронезького фронту [6, с.332]. В цій же роботі згадується, що два харківських медичних інститути були евакуйовані до м. Чкалова (нині-Оренбург), стоматологічний – до м. Фрунзе, разом дали державі півтори тисячі лікарів різних спеціальностей; у м. Куйбишеві діяв авіаційний інститут, у м. Красноуфімськ – механіко-машинобудівний, у м. Ташкенті – інженерів залізничного транспорту, у м. Катта-Кургані – сільськогосподарський, у м. Новосибірську – ортопедії та травматології, у м. Енгельсі – поліграфічний та педагогічний інститут іноземних мов, у м. Саратові – автошляховий [6, с.331].

Також у сучасній історіографії є відомості про плідну працю науковців Харківського проектного інституту «Гіпросталь». Зокрема, згадується, що за їх проектами було побудовано дві доменні печі на Магнітогорському металургійному комбінаті (Челябінська обл.) та дві печі – на Чусівському металургійному заводі (Пермська обл.), мартенівський цех на Златоустівському заводі (Челябінської обл.) [6, с.280].

Про долю наукових закладів Харкова у роки Великої Вітчизняної війни також є відомості у виданні, що з'явилося друком у 2005 р. [7,с.70]. Автор підтверджує попередньо вказану інформацію про працівників харківської «Гіпросталі». Також у даній науковій роботі згадується діяльність співробітників фізико-технічного інституту низьких температур, котрі

запропонували виробляти хімічні запали для горючих рідин; розробили рекомендації для прискорення виробництва рівнів мінометних прицілів, приборів для перевірки зношення артилерійських та мінометних установок та коректування польоту літаків [7, с.73]. Також у роботі згадуються вчені харківського Політехнічного інституту, які брали участь у роботі конструкторського бюро заводу №75, удосконалювали танковий двигун В-2, пришвиджуючи бажані дні перемоги над гітлерівцями [7, с.78]. Тут же повідомляється про складову харківського університету - астрономічну обсерваторію, співробітники якої, працюючи сумісно з МППО та застосовуючи потужні оптичні прибори, попереджала про наближення до міст ворожих літаків [7, с.79].

Географія евакуації закладів вищої освіти, науки і культури Харкова теж висвітлена у роботі О.В. Дьякової, зокрема, університет евакуювали до Кзил-Орди, сільськогосподарський – до Катта-Кургана, медичний інститут – до Оренбурга, залізничного транспорту – до Ташкенту [8, с.7].

Таким чином, найбільше у сучасній історичній літературі висвітлена історія перебування в евакуації Харківського університету. Загалом вказана тема малорозроблена, переважно через відсутність необхідних архівних джерел. Про перебування переважної більшості харківських наукових, освітніх та культурних закладів в евакуації інформації дуже мало, крім того носить вона фрагментарний характер. Найбільш широко описаний географічний аспект евакуації закладів вищої освіти, науки та культури - Харківський державний університет евакуювали до Кзил-Орди, сільськогосподарський інститут – до Катта-Кургана, залізничного транспорту – до Ташкенту, два харківських медичних – до Чкалова, стоматологічний – до Фрунзе, авіаційний – до Куйбишева, механіко-машинобудівний – до Красноуфімська, поліграфічний та педагогічний іноземних мов – до Енгельсу, автошляховий – до Саратова, ортопедії та травматології – до Новосибірську, «Гіпросталь» – до

Магнітогорська, Харківський театр опери і балету – спочатку до Красноярська, згодом до Чити, Алма-Ати, Український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка – до Фергани, Російський драматичний театр – до Хабаровська. А так як втрати при евакуації майна, лабораторного обладнання, документації, цінної літератури не сприяло зростанню патріотизму і виставляло представників місцевої радянської влади у безпорадному стані – це і було головною причиною низького рівня дослідження даної проблеми. Щодо характеристики істориками самого періоду перебування в евакуації харківських наукових, освітніх закладів, то найбільше висвітлювалася проблема соціального становища викладачів, студентів, їх житлові умови; наукові досягнення професорсько-викладацького складу, які пришвидшували перемогу над ворогом в тилу; громадська робота студентів.

Список використаних джерел:

- 1.Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
- 2.Бердута М.З. Харківський університет у 1941-1950-ті рр../М.З. Бердута, С.Ю. Іванов// Вісник ХНУ Серія «Історія». – Вип. 47. – №1087.– 2013. – С. 275 – 286.
- 3.Зозуля М. Внесок харківських науковців-політехніків в оборону країни / М. Зозуля // Матеріали регіональної студентської науково-теоретичної конференції «Велика Вітчизняна війна. 1941-1945 рр.. До 60-річчя Перемоги». 27-28 квітня 2005 р. – НТУ «ХП». – 2005. – С.10 – 12.
4. Зайцев Б.П. Університет в окупованому Харкові (жовтень 1941 р.- серпень 1943 р.)/ Б.П. Зайцев//Университеты. Наука и просвящение. – 2000. – №1 – С.54 – 64.
5. Журавський Ю.Й. Харківський університет в роки Великої Вітчизняної війни/ Ю.Й. Журавський, Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль. – 2-е вид., випр. і доп. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2010. – 200 с.

6.Історія міста Харкова ХХ століття // О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Енштейн та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 686 с.

7.О доблести, о подвигах, о славе: К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне /Сост. А.В. Мельников; редкол.: Л.С. Сорока (гл. ред.) и др. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 168 с.

8.Дьякова О.В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни /О.В. Дьякова. – Х.: Лібра, 2013. – 99 с.

References:

1.Skorobogatov A.W. Harkiv u chasi nimezkoj okupazii (1941-1943) / A.W. Skorobogatov . – H.: Prapor, 2004. – 368 s.

2.Berduta M.S. Harkivskii universitet u 1941-1950-ti rr./ M.S.Berduta, S.U. Ivanov// Visnik HNU Seriya «Istoriya». – Vip. 47. – №1087.– 2013. – S. 275 – 286.

3.Sosula M. Wnesok harkivskih naukovxiv-politehnikiv v oboronu kraini / M. Sosula // Materiali regionalnoi studentskoi naukovno-teoretichnoi konferenzii «Welika Witchisnyana viyna. 1941-1945 rr.. Do 60-richa Peremogi». 27-28 kvitna 2005 r.– NTU «HPI». – 2005. – S.10 – 12.

4. Sayzev B.P.Universitet v okupovanjmu Harkivi (shovten 1941 r.-serpen 1943 r.)// B.P. Sayzev, //Universiteti. Nauka i prosvyachenie .– 2000. – №1 – С.54 – 64.

5.Shuravskiy Y.I.Harkivskii universitet u roki Welikoi Witchisnyanoi viyni / Y.I. Shuravskiy, B.P. Sayzev, B.K. Migal.–2-e vid., vipr. i dop. – H.: HNU im V.N. Karasina, 2010. – 200 s.

6.Istoria mista Harkiva ХХ stolitta // O.N. Yarmish, S.I. Posohov, A.I. Epstein ta in. – H.: Folio, 2004. – 686 s.

7.O doblesti, o podvigah, o slave: K 60-letiyu Pobedi v Welikoy Otechestvennoy woynе /sost. A.W. Melnikov; redkol.: L.S. Soroka (gl. red.) i dr. – H.: Solotie stranizi, 2005. – 168 s.

8.Dyakova O.W. Harkivchina v roki Welikoi Witchisnyanoi viyni /O.W.Dyakova . – H.: Libra, 2013. – 99 s.

